

યમદુત

અને

દેવદુત.

(લખનાર—ધીરજ-ખરવાલા)

એકાદ ચિત્રકારને વર્ણચિત્ર આમેખવા જેવો તે એક સુંદર વિષય હતો એમ કહેવામાં હરકત નથી. એક તંબુની સામે શામરાવ પોતાના અપ-ટુ-ડેટ ફેશનેબલ કપડા સાથે એક ઇંગ્લીયેરમાં સિમાર પુકતો પડ્યો હતો. તેની આગળ એકાદ હાથ દૂર ન્હાના ટેબલ ઉપર એક સાહેબી ટોપી, એક કલમદાન અને એક ખારીક કાતરણી વાળી ચાંદીની મૂડની લાકડી પડેલી હતી. તંબુની અંદર એક તરફ માદી તકીઆનો આશ્રય લઈ બેઠેલો એક કારકુન નીચું મસ્તક ટોપી કાંઈક લખતો હતો. શામરાવ ઘડીમાં તે કારકુન તરફ, ઘડીકમાં પોતાની સાહેબી ટોપી તરફ અને ઘડીમાં દૂર કામ કરતાં જિવંત અસ્થિવિજર સમુદાય તરફ જોતો નિષ્કાળજીપશુથી પડ્યો હતો.

તે જીસ્લામાં હમણાં બંધાઈ દુકાળ પડ્યો હતો. તેથી ગરીબ પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવા સારૂ સરકારે કાંઈક રિલીફ ક્રમો શરૂ કર્યા હતાં અને એવાંજ કામ ઉપર શામરાવ એક મોટો હોદ્દાદાર હતો. ગરીબ માણસો અન્નવિના તરફડી મરે નહિ એટલા માટે સરકારે પોતાની ત્રીજેરી ખુશી મૂકી હતી, પણ શામરાવને તે રચવું ન હોતું. મજૂર વર્ગને ઠરાવેલી મજૂરી-તેમણે કામ કર્યું હોય છતાં પૂણ્યપણે આપવી એ શામરાવને પસંદ નહોતું. દુકાળ કરતાં

શામરાવના વર્તનનું દુઃખ ગરીબ મજૂરોને વધારે દુઃખદાયી હતું !
પાસે બેઠેલા કારકુનનાં મનમાં એવાજ વિચારો હોય એમ પ્રતીત
થતું નહતું કારણ કે તે ક્યારેકજ પોતાના ઉપરી તરફ જોતો હતો.
અને તે જોવામાં પૂર્ણ તિરસ્કાર તથા ક્રોધ દેખાઈ આવતો હતો.

એટલામાં એક મરાઠી સ્ત્રી પોતાના નાના છોકરાને છાતી
સાથે વળગાડી, પાંચ વર્ષની એક કન્યાનો હાથ પકડી આવી.
અન્ન-પાણી વિના અસ્થિવિશેષ રહેલા દેહને ચારે તરફથી ઢાંકવા
જેટલાં વસ્ત્રો તે ત્રણે જણનાં અંગો ઉપર નહેતાં. શામરાવે તુચ્છ-
તાથી તે ત્રણે તરફ જોયું. તે બાઈએ પોતાનું મસ્તક નમાવી
શામરાવને વંદન કયું. અને પોતાની પુત્રીને કહ્યું. 'બાળા! સાહેબને
દંડવત પ્રણામ કર.' છોકરી ખીલી ખીલી આગળ વધી અને તેણે પોતાની
મતાની આજ્ઞા પ્રમાણે શામરાવ આગળ સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા !
બૂલમાં તે બિચારીનો હાથ ટેવલને અડી ગયો ! કેટલો ભયંકર
અપરાધ ! એક ગરીબ બિખારણની છોકરીએ સાહેબ બનેલા શા-
રાવના ટેવલને હાથ લગાડ્યો ! શામરાવનું મગજ ઉકળી ઉઠ્યું.
તેણે પગ વડે લાત મારી તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું 'યુ જગર !'

'મા બાપ' તે બાઈ પોતાની છોકરોને પોતાની પાસે ખેંચી
બોલી. 'માફ કરો. ન્હાનાં છોકરાંને શું ખબર હોય !'

આ સર્વ પ્રકાર જોઈને કારકુનની મુખ મુદ્રા ક્રોધથી લાલ
થઈ હતી. દરિદ્રતા એ કંઈ અપરાધ નથી ! તો પછી જેમને
દેવયોગે સપત્તિ મળી હોય તેમણે ગરિબોનો આટલો તિરસ્કાર
શામાટે કરવો ? માતાપિતાની લાગણી શું માત્ર શ્રીમન્તોને માટેજ
છે ? ગરીબ યથા એટલે શું લાગણીશૂન્ય થવું ? ત્રણ બાના

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૨૮૬

વાર્ષિક

પુસ્તકનું નામ અમદાવાદ અને દેવડા

વિષય ૬-૩

મેળવનાર મજુર અને ત્રણસો રૂપિયા મેળવનાર કાંમદાર એ બન્ને એકજ સરકારની પ્રજા, એકજ સરકારના નોકર અને એકજ ઇશ્વરનાં સંતાન છે ! તો પછી મોટા બાધકારીઓએ ન્હાના નોકરો સાથે આવા પ્રકારનું નિષ્કુર વર્તન શા માટે રાખવું ? પણ આ વિચારો એક પંદર રૂપરડી મેળવનારા કારકુનના હતા ! ! !

બાપુ શામરાવ આગળ કર્ણુ વાણીએ અરજ કરવા લાગી. સાહેબ ! મારી ત્રણ દિવસની મજુરી મને મળી નથી. મારી સામે કર્ણુ દષ્ટિએ જુઓ—આ મારાં જૂએ ટળવળતાં બાળકો તરફ જુઓ. ત્રણ દિવસથી આ બાળક તાવથી પીણ્ય છે.’

‘ એ યુ બગર ! ’ શામરાવ પોતાની સોટી હવામાં ફેરવતો નિષ્કાળજીપણથી બોલ્યો ‘ જાઓ—ચલે જાઓ, તુમ્હારા કામ ઉપર જાઓ ! કુછ નહિ મિલેગા ! ! ’

બાપુ અત્યંત દીનતાથી બોલી ‘ એમ શા માટે કરો છો સાહેબ ! ગમે તો મારો અર્ધો દિવસ ગરહાજરીનો મળે ; પણ મને મજુરી તો આપોજ. અમારે ગરિબ માણસને શું ખાવું ? અમારે શી રીતે જીવવું ? ’

‘ શા માટે જીવો છો ? ખુશીથી મરી જાવો ! તમારા જેવા લિખારીના મરણથી દુનિયા ઉપરનો બાર ઓછો થશે ! સરકારના પૈસા બચશે ! ’

કારકુનનો ક્રોધ ધણીજ વધી પડ્યો. તે આગળ આવીને કંપિત સ્વરે બોલ્યો ‘ બાપુ ! આ તરફ આવ. હું તારા પૈસા આપું છું. ’

‘ કોણ ગોપાળરાવ ! ’ શામરાવ તે તરફ વળીને બોલ્યો તને કહાપણ કરવાની બહુ ટેવ પડી જણાય છે. ’

ગોપાળરાવનું શરીર થરથર કંપવા લાગ્યું. તેના ચહેરા કોષથી ભયંકર જણાવા લાગ્યો. કાંઈક અમત્કારિક રીતે તેને ફરવી તેણે શામરાવને કહ્યું ‘ હા સાહેબ ! એવું કહાપણ કરવાની ટેવ છે ખરી; પણ આપને તે બાબતમાં શું કહેવાનું છે ? ’

શામરાવ ગોપાળરાવનો અધિકારી છે ! તાબાના નોકરનો આવો દડક જવાબ સંભળી રહે એવો તે માણસ નથી ! તે કોષથી સંતપ્ત થઈ ત્રાડી ઉઠ્યો ‘ યૂ બૂટ ! એક ક્ષણમાં તને પણ લાત મારીને કાઢી મૂકીશ ! સમજ્યો ? ’

બાઇનું નહાનું બાળક રડવા લાગ્યું. ગોપાળરાવે પોતાના ખીસામાં હાથ ધાલી એક રૂપિયો કાઢી તે બાઇના હાથમાં દેવા માટે આગળ ક્યો. શામરાવે એકાદ શિકારી વાધ પ્રમાણે તેના હાથ ઉપર ઝડપ મારી અને કહ્યું ‘ સરકારી પૈસાનો આવો દુરુપયોગ કરવાનો તને શું અધિકાર છે ? ’

ગોપાળરાવે તેટલાંજ જુરસાથી જવાબ આપ્યો ‘ સાહેબ ! આપ મારા હાથને પ્રસંગ ન આપો તો સારું ! જાઓ—પાછા જાઓ. હું આપના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું છું. સાહેબ ! સરકારે વિવિધ કામ શરૂ કર્યું છે, તે ગરીબોના સંરક્ષણ માટે છે તેમને દુઃખ દેવા માટે નથી ! ગરીબોની મજૂરી અટકાવવાનો અધિકાર આપને કયથી મળ્યો ? તેનું કામ સંપૂર્ણ છતાં શા માટે મજૂરીનાં નાણાં ન આપવાં ? સાહેબ ! આવા આચરણથી શું આપનું બનું થશે એમ લાગે ? ઈશ્વરની કૃપાથી આપને અધિકાર પ્રાપ્ત થયેલો છે, તેના ઉપયોગ લોકપ્રીતિ સંપાદન કરવા તરફ કરવો કે લોકોને ત્રાસ આપવાના કામમાં કરવો ? આ લ્યો રૂપિયો

મુંઝે મોઢે આ બાધને આપો તેના બાળકો તરફ જુઓ તે કહે છે તે વાત બોલી ગણી હિંમતી આ માટે હો છે ?

શામરાવ અભિમાનપૂર્વક ક્રોધથી તેની તરફ જોતો હતો. પેલી ગરીબ બાધ એ સંધી સંધી આગળ આવી અને બોલી 'સાહેબ ! આ છોકરાને શરીરે હાથ લગાડી જુઓ. ફેટલો બધો તાવ ચડ્યો છે ? સાહેબ ! આ વખતે મને નિરાશ કરશો નહિ મારું આ બાળક જૂખથી મરી જશે આવતે બઠવાડીએ આપને ખુશી પડે તે કાંપી લેજો. આપને હું પ્રાર્થના કરું છું. આ બાળક આપનું જ સમજજો હું આપને ચરણે પડું છું. આ બાળકને આપને પગે મુકું છું, બાધ પોતાનું બાળક શામરાવના પગ ઉપર મૂકવા જાય છે ખેટલામાં શામરાવે લાત મારી, તે સાથે બાધના હાથમાંથી તે બાળક નીચે પડ્યું !

ગોપાળરાવનો ક્રોધ તો આથી બહુજ વધી પડ્યો. તેણે શામરાવના હાથમાંથી સોટી ખેંચી લીધી અને જે પગે તે ગરીબ સ્ત્રીના બાળકને લાત મારી હતી તે પગ ઉપર એ વખત તેણે પ્રહાર કર્યો; પછી તે બધ તરફ રૂપિયો ફેંકીને બોલ્યો 'બાધ ! આ રૂપિયો લઇને તું હમણાં જા. આગળ હું તારી અવસ્થા જોઈ લઉં છું.' એમ કહી તે પુનઃ શામરાવ તરફ જોવા લાગ્યો. શામરાવ ક્રોધથી અત્યંત તપી ગયો હતો. ગોપાળની મારેલી સોટી તેને બહુ જોરથી વાગી હતી; પણ તે બાધના દેખતાં પોતાની વધારે ફજેતી ન થાય એટલા માટે તેણે તે સ્ત્રીને આસ્થા જવાની અનુમતિ આપી. બાધ રૂપિયો લઇને દૃતચેતાપૂર્વક ગોપાળરાવ તરફ જોતી જોતી સાંધી આવી ગઇ.

બાઈના ગયા પછી બન્ને જણ એક બીજા તરફ બહુ વખત સુધી સરોવ દ્રષ્ટિએ જોતા ઉભા રહ્યા. પછી શામરાવ ધુરકીને બોલ્યો. ‘તને આજ તેં મોટું પરાક્રમ કર્યું છે એમ લાગતું હશે. પણ આજ તેં તારા પોતાના પેટ ઉપર પાળી મારી છે એ ધ્યાનમાં લે.’

ગોપાળરાવ હવામાં સોટી ફેરવતો હાસ્ય કરીને બોલ્યો. ‘તે હું જાણું છું.’

‘તારી નોકરી ગઈ.’ એમ કહેતાં ગોપાળરાવ પગે પડવા લાગશે એવી શામરાવની માન્યતા હતી; પણ તે ધમકીની તેને બિલકુલ અસર થઈ નહિ. ઉલટું તે તુચ્છતાપૂર્વક હસ્યો. શામરાવને તેનું તે હાસ્ય સોટી કરતાં વધારે વસમું લાગ્યું. તે ચીડાઈને બોલ્યો ‘તારે મારી ક્ષમા માગવી જોઈએ.’

‘આપ તે બાઈની ક્ષમા માગશો ?’

‘શું તે મિખારણની ક્ષમા ? શા માટે ?’

‘તો હું આપની ક્ષમા શા માટે માગું ?’

ગોપાળરાવ કેાંઈ પ્રકારે પાછો પડે તેમ નહોતું શારીરિક બળમાં પણ તેને હરાવવો એ શામરાવના સંબંધમાં અશક્ય હતું, તે વખતે તેણે મનમાં બીજોજ વિચાર આણ્યો. તે મોટા ગાંભીર્યથી બોલ્યો. ‘ગોપાળરાવ ! હું તારા હાલના ઉદ્દાતવર્તનનો બદલો લેવા ઇચ્છું તો તારી નોકરી જાય અને તે ઉપરાંત કદાચિત્ તને કેદની શિક્ષા પણ થાય, કિન્તુ હું તારા અપરાધની તને ક્ષમા આપું છું !’

ગોપાળરાવ પુનઃ તુચ્છતાથી હસ્યો, તે બોલ્યો. ‘આપ મોટા ઉદાર સ્વભાવના છો.’

એ હાસ્ય પણ શામરાવને પહેલાના જેટલું જ કંઠનું લાગ્યું; છતાં આંતરિક આધાત છૂંચાવીને તે બોલ્યો ‘હવેથી તું પોતાના અધિકારી સાથે સાઈ વર્તન ચલાવીશ એવી આજ્ઞા છે.’

ગોપાળરાવે તેનો કાંઈ જ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તે શામરાવની સોટી તેના ટેબલ ઉપર મૂકી જવા લાગ્યો. શામરાવ કાંઈક વિચાર કરતો હતો તે પુનઃપુરસ્કી ઉપર બેઠો અને ગોપાળરાવને પોતાની પાસે બોલાવીને તે બોલ્યો ‘ગોપાળરાવ ! મહિનાનો પંદર રૂપિયા પગાર તારે પૂરતો છે ?’

ગોપાળરાવ ઉભો રહ્યો. તેણે શામરાવ તરફ જોયું. તે પ્રશ્નમાં કાંઈક ગૂઢ અર્થ ભરેલો હતો. તેણે દૂર કામ કરતાં મંજુરો તરફ જોયું અને એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂક્યો ! ગોપાળરાવ કાંઈ બોલતો નથી એ જોઈને શામરાવ આગળ બોલ્યો ‘દુષ્કાળના દિવસોમાં પંદર રૂપિયામાં સ્ત્રી-છોકરાં સહ રહેવું એ બહુ કઠીન છે બાઈ !-’ એટલામાં એક મરાઠાની તરણી કન્યા પાણીની ગાગર લઈને ત્યાં આવી અને તે તંબુમાં પેઠી શામરાવ ગોપાળરાવ તરફ નજર ફેરવીને બોલ્યો ‘જોયું કેવું રૂપ છે ? રિલીફ કામ પર આવા રત્નો લેવાનું સરકાર ઠરાવે તો કેવી મજા પડે ?’ તરણી ગાગર લઈને બહાર આવી. શામરાવ લાડ કરતો હોય તેમ તેને ઉદ્દેશીને બોલ્યો ‘કમળા ! બે-ચાર દિવસ તું કામ ઉપર કેમ દેખાઈ નહિ ? આવતે મહિને તારું નામ કમી કરવું પડશે !’ કમળા પોતાનાં નેત્રોમાં અશ્રુઓ આણી બે હાથ જોડી ત્યાંથી ચાલી ગઈ. શામરાવ ગોપાળરાવને ઉદ્દેશીને બોલ્યો ‘મોટી બદમાશ છે ખરું કે ? સહજમાં હાથમાં આવે એવી આગતી નથી !’

જાપાળરાવે વિલક્ષણ મુદ્રાથી શામરાવ તરફ જોયું, તેથી તે બોલ્યો 'જાપાળ ! તું તદ્દન બોળો માણસ છે. હું પણ તારા જેવોજ હતો; પરંતુ ભાઈ ! હાલની દુનિયા એવીજ છે ! અરે ! તે બાઈના પૈસા આપવાની તારે શી ઉતાવળ હતી ? મરકારને વહાલા થવા માટે આપણે શેડો-આપણાથી બની શકે તેટલો બચાવ કરવો જોઈએ સમજ્યો ? જા. આનો વિચાર કર. હમણાં તારું મગજ ઠેકાણે લાગતું નથી. આ ટેબલ પુરસી ઉપાડીને અંદર મૂક. ચાલ હું શેડું ફરીને આવું છું.' જાપાળરાવ સરોષ દષ્ટિએ તેની તરફ જોતો હતો તે જોઈને શામરાવ બોલ્યો 'કેમ અલ્યા ! તને મારું બોલવું બિલ્કુલ રસ્યતું નથી !'

જાપાળરાવ આવેશમાં આરી બોલ્યો 'શામરાવ ! જો મારા આયુષ્યમાં બીજું કાંઈ મોટું કામ કરવાનું ન હોત તો આજ મેં જરૂર તારું ખૂત કર્યું હોત !'

શામરાવ બચાકુલ થઈ બોલ્યો 'કેમ ?'

'કેમ શું ? નરાધમ ! સંધિ સાંધીને તું તરણુ સ્ત્રીઓનાં પાતિવ્રત્ય અષ્ટ કરે છે અને મરીઓનાં પેટ ઉપર પગ મૂકી પોતાની ત્રીજેરી તર કરે છે ! સરકારને કાયદો કરવાની તારી ધાનત નથી. તું તારો પોતાનોજ સ્વાર્થ સાધે છે એ હું જાણું છું. યાદ રાખજો તારી સાથે સોજત કરી હરામના પૈસા ખાનારો હું કારકુન નથી ! તારા જેવા પાપીઓને નાણું આપવામાં પણ ધંધરનો કાષ્ટક અતકર્ય હેતુ હોવો જોઈએ પરંતુ ખુબ સ્મરણમાં રાખજો કે ધંધરની અવાજ વિનાની મયબી લાકડી વાગ્યાવિના નહિજ રહે.'

'અરે સાપના ડોકરા ! તું ઉછલીને કરડવા જાય તે પહેલાં હું તારા જેરી દાંત જરૂર તોડી નાખીશ. તારા જેવા એક મકથિત માણસને ઠાર કરવો એ મારે મન બાળકિયા છે ! સમજ્યો ?'

ગોપાળરાવને આજ કેટલાક દિવસથી સખ્ત તાવ આવે છે. તેનું કારણ તેની પોતાની પ્રકૃતિ વિષે તેને અનાદમા એજ છે. તેને આ દુષ્કાળી કામ ઉપર નોકરી લીધાને આજ મહિના મયા હતા. પણ તેટલા સમયમાં તે સર્વને જાણીતો થયો હતો. મજૂર વર્ગમાં કોઇ આજની મહે, કામને પૈસાની જરૂર હોય, કાઈની ઉપર મુકદ્દમ જુલમ ગુજારતો હોય તો તે મયાશક્તિ તેમનું નિવારણ કરતો. દારિદ્રને લીધે કે સંકટને લીધે નિરાશ થઇને પાપાયરણમાં પ્રવૃત્ત થનાર માણસોને ગોપાળરાવના ઉપદેશનો એકજ શબ્દ બસ થતો. પરોપકારાર્થ તે બધો સમય વ્યતીત કરતો. ખાવા-પીવાની કે સુવાની દરકાર કરતો નહિ. મરીજ મજૂરોના ઉપયોગમાં પોતાનું સર્વસ્વ કેવી રીતે વપરાય તેનીજ તે યોજનાઓ બઢમા કરતો. એનું પરિણામ એ થયું કે ગોપાળરાવ લોકપ્રિય પણ થયો. અને શ્રમાતિશયને લીધે સખ્ત આજની પણ પડ્યો. એક સરકારી છાપરીમાં તે રહેતો હતો. પોતાની આરોગ્ય દશામાં તેણે અનેક જણ ઉપર ઉપકાર કર્યા હતા. તે પૈકી બધા જણ તેની સેવા કરવા માટે અને પોતાની કૃતજ્ઞતા દર્શાવવા માટે તૈયાર હતા. પણ શામરાવની બ્હીકે બધા જણને લાગતી હતી. કેટલાક તો તેની પાસે આવવમાં પણ ડરતા હતા. રાત્રે માત્ર ચોડાં બધાં માણસો તેની પાસે આવીને બેસતા હતાં.

શામરાવને તે કારકુનની લોકપ્રિયતા અસહ્ય જણાવા લાગી. તેણે તેને તે સરકારી જુપડામાંથી બહાર કાઢવાનો વિચાર કર્યો. દિવસના બીજા પ્રહરનો સમય હતો. ગોપાળરાવ પોતાની પથારીમાં મલ્યો હતો. તેને સખ્ત તાવ આવ્યો હતો. આ વખતે તેની પાસે કોઇ નહોતું. નિશ્ચયસાગર પ્રેસમાં છપાએલી ણીત્રા લખને તે પડ્યો પડ્યો વાંચતો હતો.

શામરાવ ફટલાક મનુરોને લઇને ત્યાં આવ્યો ને સિંહની
પેઠે ત્રાડીને બોલ્યો. 'ગોપાળરાવ ! તારે આ ઝુંપડી હમણાં ને
હમણાં ખાલી કરવી જોઇએ.'

'અને હું ખાલી ન કરું તો ?' ગીતા બાબુએ મૂકી
ગોપાળરાવે પૂછ્યું. 'શામરાવ ! તું વૈર દેવાના ધરાદાથી અહીં
આવ્યો છે; પણ તને કહું છું કે મારા ઉપર પરમેશ્વરની કૃપા
છે. તારા પાપી વિચારનું કે આચારનું મારા ઉપર કંઈ જોર
ચાલવાનું નથી.'

શામરાવ પોતાની સાથેનાં માણસો તરફ જોઇને બોલ્યો.
'જુઓ છો શું ? સરકારના કામ માટે આ ઝુંપડી બાંધેલી છે.
સવારમાં સરકાર તરફથી તપાસ થતાં આપણા ઉપરજ દોષ આવશે;
માટે આનો સામાન બહાર કાઢો ! ચાલો ! જલદી કરો !'

ગોપાળરાવે ઉઠીને તે મનુરોને કહ્યું 'ભાઈઓ મારા
અંગને જરા હાથ લગાડી જુઓ. આવી સ્થિતિમાં હું બહાર જઈ
એવી ભમારી ઠગ્યા છે શું ?' આ પ્રશ્નમાં એવું કંઈક તેજ હતું
કે તે માણસોમાંથી એકપણ માણસ તેના સામાનને હાથ લગાડી
શક્યો નહિ ! તે જોઇને શામરાવ વધારે ચીડાયો. તે બોલ્યો
'તમે માફ કરેલું સંભળતા નથી ? ઠીક ભારે. હુંજ તેનો સામાન
બહાર ફેંકી દઉં છું.'

'આપ એકાદ વસ્તુને હાથ લગાવી જુઓ. જોઇએ' એમ
અંતાપથી બોલતો ગોપાળરાવ ઉઠ્યો. શામરાવે હિંમત કરીને પાસે
પડેલી ગોપાળરાવની એક ન્હાની ટૂંકને હાથ લગાડ્યો. ગોપાળરાવે
આમળ આવી તેનો હાથ પકડ્યો અને બહારનો રસ્તો દેખાડી કહ્યું

પુખ્ત.

૧૧ યમદુત અને દેવદુત.

‘જાઓ સાહેબ ! હું હમણાં અહીંથી નીકળવાનો નથી મારી વિરૂદ્ધ જે રિપોર્ટ વગેરે કરવું હોય તે ખુશીથી કરો. ઉપરના અધિકારીનો હુકમ આવતા સુધી આ જું પડી મારી છે.’ એમ કહીને તેણે શામરાવને બહાર ધકેલ્યો. દાંત તળે ઓછું દુઃખાવીને શામરાવ લાંથી ચાલ્યો ગયો.

સત્તા ઓગળ શાણપણ શા કામનું ? આજ બે દિવસમાં રાત્રે કે દિવસે ગોપાળરાવની પાસે કોઈ આવ્યું નહિ. આટલા દિવસ તેની પાસે કોઈને કોઈ આવીને પાણી લાવી આપતું, ખાવાનું કરી આપતું; પણ આ બે દિવસમાં તે પ્રકાર તદ્દન બંધ પડી ગયો ! ગોપાળરાવ તેનું કારણ સમજ્યો, પણ તેણે તે બાબત મુદ્દલ ચિંતા કરી નહિ. ધમ્મર ઉપર તેનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. જે શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને ‘યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે’ કહ્યું હતું તે શ્રીકૃષ્ણ પોતાને સહાય કરશે એમ તેને પૂર્ણ ખાત્રી હતી તે ધીમે ધીમે ઝરામાંથી પાણી ભરી લાવતો, ચઢા કિંવા બાત બનાવતો, ધમ્મજા પ્રમાણે થોડું ભોજન કરતો અને બધો વખત ગીતા વાંચતો પડ્યો રહેતો આટલું છતાં તે સ્વસ્થ નહોતો. તેને પોતાનું દુઃખ ખીલકુલ હિસાબમાં નહોતું. ગરીબ મનુરો કેટલાં દુઃખી થતાં હશે ! શામરાવ તેને કેટલું હેરાન કરતો હશે એજ વિચારથી તેને દુઃખ ઉત્પન્ન થતું; પરંતુ બહાર જઈ ગરીબ લોકોના સમાચાર લેવા જેટલી તેના અંગમાં શક્તિ નહોતી.

એક દિવસ થયો, બે દિવસ થયા, ચાર દિવસ થયા ! ગોપાળરાવની સાથે સર્વનો બવહાર તદ્દન બંધ હતો આજ ચાર

મહિનાથી ગોપાળરાવે કાષ્ટને કાષ્ટ ભતની મદદ કરેલીજ હતી. કાષ્ટને પૈસાની મદદ કરી હતી તો કાષ્ટને માટે સારીરિક શ્રમ કર્યો હતો પરંતુ જાજ એટલા સમુદાયમાંથી એક પણ વ્યક્તિ એવી હોયવાન નીકળી નહિ કે જે સામરાવના અધિકારને નિઃસર કરી નાંખી પોતાના ઉપકાર કર્તાની મદદે આવે !

ખરાખર સંધ્યા સમય થયો હતો. ચારે તરફ અંપકારનું સાત્રાન્ય સ્થપાતું જતું હતું સખ્ત તાવ આવવાથી ગોપાળરાવ પથારીમાં પડ્યો હતો એટલામાં તેની ઝુપડીના બારણા કાષ્ટક બાબુ ગોપાળરાવે ઝીણા સ્વરે પૂછ્યું—કાણ છે ?

‘હું છું.’ સ્વર બાળકનો હતો. ગોપાળરાવને મોટું આશ્ચર્ય બાબુ. તેના બાલિક મનમાં એક કલ્પના આવી. ‘પ્રભુ ગોપાળ કૃષ્ણ તો બાળ સ્વરે નહિ આવ્યા હોય !’ પણ એ કલ્પના અસંભાવ્યા છતાં તેને લીધે તે મદગદિત થઈ ગયો તેણે પુનઃ પૂછ્યું—‘હું કાણ ?’

બાળકે ઉત્તર આપ્યો.—‘હું કૃષ્ણ—’

ગોપાળરાવના અંગ ઉપર રોમાંચ ખડા થયા આ કલિયુગમાં મારા જેવા એક સાધારણ માણસ માટે પ્રભુએ કેમ તસ્દી લીધી ? પણ ગોપાળરાવનો પોતાનો એવો મત હતો કે ખરા ભક્તને કાષ્ટ પણ કાળમાં, કાષ્ટ પણ દેશમાં અને કાષ્ટ પણ સ્થિતિમાં કલિયુગનો અંપક સતો નથી. આનંદના આવેશમાં ગોપાળે ઉઠીને ઢીલો કર્યો તો ઝુપડીના દ્વારમાં એક દસ વર્ષનો મરાઠાનો છોકરો અને તેના કાશ્મીરી સાંગળી ઝાલીને ઉભેલી એક પાંચ વર્ષની છોકરી બે જણા દેખાયા. ગોપાળરાવે તીક્ષ્ણ નજરે તે બન્ને તરફ જોયું; કિન્તુ તે

બન્નેની નજરમાં તેણે કાંઈપણ પ્રકારનું 'દેવિકપણ' જોયું નહિ. તે કાંઈક નિરાશ થયો. તેણે તે છોકરાંઓને પ્રશ્ન કર્યો- 'ક્યાંથી આવો છો બાળકો ?'

‘માતાએ તમારા સમાચાર લખને આવવાનું કહ્યું છે.’

‘કોની માતાએ ?’

‘અમારી માતાએ !’

જોપાળરાવે હીવો જરા મોટા કર્યો. તેણે તે બન્ને બાળકોને પોતાની પાસે બોલાવ્યાં હીવાના પ્રકાશમાં તે ન્હાની છોકરીને ઓળખી આ છોકરીએજ શામરાવને હંડવત્ પ્રણામ કરતાં તેના ટેવલને હસ્ત સ્પર્શ કરવાનો અપરાધ કર્યો હતો. જોપાળરાવે તે છોકરીને કહ્યું:- ‘બાળા ! મેં તને તો ઓળખી; પણ આ કોણ છે ?’

‘મારો બાપ.’

‘તારા ન્હાના બાપને હવે કેમ છે ?’

‘તેને હમણાં ઠીક છે’ છોકરાએ બોલવા માંડ્યું. ‘પણ

અમારી માતા બહુ આજ્ઞરી છે. તેનાથી હમણાં કામ થઈ શકતું નથી. બે દિવસ પહેલાં તેની હાલત બહુજ ખરાબ હતી; પણ હવે જરા ઠીક છે. તેને તમેા માંદા છો એ જાણીને બહુ દુઃખ થયું છે. તમને હવે આરામ છે ને ? અમારી માતા તે સાંજળીને બહુ રાજી થશે. હું આટલા દિવસ મારી માસી પાસે હતો; પણ મારી માતાનો સંદેશ આવતાં હું અહીં આવ્યો.

‘છોકરા ! તું ત્યાં શાળામાં બહુવા જતો હતો કે ?’

‘હા, હું હમણાંજ ત્રીજી ચોપડામાં ગયો છું. મારા માસ્તર કહે છે કે તું હમણાં શાળા ન છોડીશ; પણ શું કરું ? મારી મા માંદીત પડી ત્યારે તેની ચાકરી કરવા આવવું જોઈએ ને ?’

‘અવશ્ય આવવું જોઈએ. કુબ્જ ! માતાને સુખી કરવા માટે છોકરાંઓએ હંમેશા તત્પર રહેવું જોઈએ. વિદ્યા ન બહુવાય તો કાંઈ નહિ; પણ માતાને સુખી કરવાથી દેવ આપણું કલ્યાણ કરે છે.

‘અમારી ચોપડીમાં લખ્યું છે કે ‘બાળકોએ માતા, પિતા અને ગુરુની આજ્ઞા સદૈવ માનવી.’

“વાહ! હોશિયાર જણાય છે! ચાલ, આપણે તારી માતા પાસે જઈએ.”

‘મારી માતા પાસે જઈએ. પ.....ણ’

‘શરમાઈશ નહિ. શું તારે કંઈ જોઈએ છીએ?’

કૃષ્ણદાસે પોતાના હાથમાંની ન્હાની પોટલી તરફ જોઈને કહ્યું.

‘માતાએ કહ્યું છે...અરે...એમ નહિ; તમે અમારા મરાઠાઓના હાથનું ખાઓ છો?’

ગોપાળરાવને તે પ્રશ્નથી મોટું આશ્ચર્ય ઉપજ્યું. તેણે પુછ્યું ‘કેમ?’

‘મને પહોંચાડવા મારી માસી આવી છે, તેણે તમારા માટે દુધની બે લાખરીઓ કરીને મોકલાવી છે.’ એમ કહીને તે છોકરાએ પોટલી નીચે મૂકી. આવા સંકટના સમયમાં એક અજાણા તેની શક્તિ પ્રમાણે મદદ કરવા બહારે થઈ છે એ જોઈ ઇશ્વરના અસ્તિત્વ સંબંધી ગોપાળરાવની ભાવના દૃઢ થઈ. તેણે નમસ્કાર કર્યા અને કહ્યું—‘ભગવાન! પરસ્પર આટલો પ્રેમભાવ દેખડનારાં હૃદયો આ ભારતવર્ષમાં કેટલાં હશે?’ પછી તેણે કૃષ્ણદાસને કહ્યું—‘ભાઈ! તાવ આવવાથી મારું મોટું અલ્પંત કડવું થઈ ગયું છે.’

‘તાવમાં એમજ થાય છે અમારી માતા એમ કહીનેજ કશું ખાતી નથી; પણ વૈધ કહે છે કે થોડું ખાવું જોઈએ. મારી માશીએ તમારી લાખરી ઉપર થોડું દીણું અને મીઠું મૂક્યાં છે, તેથી તમને થોડું અન્ન ભાવશે. માતાએ મને તમારે માટે પાણી લાવી આપવાનું કહ્યું છે. લઈ આવું પાણી? એક લોટો આપો.’

‘ના બાપ ! કાલે હું પાણી લાવ્યો હતો; હજુ પહોંચે છે.’

‘કાલનું ઠંડું પાણી પીશો ? ના, ના, તેમ ન કરશો મારી મા કહેશે કે તે અંધારાથી ડરીને પાણી નહિ લાવી દીધું હોય ! માટે લાવો લોટો; હું પાણી ભરી આવું;’

‘ના, બાપ ! અત્યારે રાત્રે તું ક્યાં જમશ ?’

‘અંહ ! પાણી શું છેડું છે ? પણ સમજ્યો; અમારા મરાઠાના હાથનું પાણી તમે કેમ પીઓ ?’

‘અરે, એમ નથી બાપ ! શું તારા હાથથી પાણી ન પીધું માટે તને ખેડું લાગે છે ! ? ગોપાળરાવના આ પ્રશ્નનો હેતુ તે છોકરો સમજી શક્યો નહિ. તે પોતાના જાગૃત્વભાવને અનુસરીને બોલ્યો:—‘હા, બાપસાહેબ ! તમે બ્રાહ્મણ અમારા હાથનું પાણી કેમ પીઓ ?’

‘કેમ ન પીઉં ? તારા હાથની દુધની બાખરી ખાધી તો પછી પાણી પીવામાં શી હરકત છે ?’

ગોપાળરાવનો આ બુદ્ધિવાદનો પ્રશ્ન તે છોકરાને ધજો રચ્યો. તે હસીને બોલ્યો:—‘હા, ખરું કહો છો. દુધની બાખરી ખાવી અને પાણી પીવું એ બધું સરખુંજ છે કહો, લારે લાવી આવું પાણી ? ગોપાળરાવે સ્નેહથી કહ્યું: ‘પ્રેમાગ માણસના હાથનું અન્ન ખાવામાં હરકત નથી અને પાણી પીવામાં પણ હરકત નથી. હું હમણા તારી આજેલી બાખરી થોડી ખાઉં છું. મારી પાસે પાણી નહોત તો હું તારી પાસે મંગાવત ! પણ મારી પાસે છે તે પાણી ઘણું સારું છે. તો પછી પિતાકરણ તને ત્રાસ આપવાનું શું કારણ ?’

તાવ આવવાને લીધે ગોપાળરાવનું મોઢું એટલું ખરાબ થઈ ગયું હતું કે અત્ર ઉપર તેને મુદ્દત પ્રેમ યતો નહોતો; તેમ છતાં કૃષ્ણદાસ જેવા સરલ મનના છોકરાને માઠું ન લાગે એટલા માટે તેની માતાએ મોકલેલી બાખરી તે મોટા કષ્ટથી ખાવા બેઠો. બે ત્રણ કોળીઆ લીધા પછી પાણી પી તેણે ખાવાનું બંધ કર્યું. એટલામાં ચાર-પાંચ માણસો ગોપાળરાવની ખબર લેવા લાં આવ્યા.

રામરામ વગેરે સામાન્ય સત્કારની ક્રિયા કર્યા પછી સર્વ બેઠા. જોપાળે તે છોકરાને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—‘બાપ! હું તારી સાથે આવનાર હતો, પણ બા દોઢા મળવા આવ્યા છે, માટે હું સવારમાં આવીશ. તમે બન્ને એકલા જમ શકશો ને ?’

‘હા,’ એમ કહી તે છોકરો પોતાનીબહેનનો હાથ પકડી ખુંપડી બહાર ચાલ્યો તેના ગયા પછી જોપાળરાવે આવેલા માણસોને કહ્યું: ‘આર, પાંચ દિવસ તો કોમળ આવ્યા નહિ!’

મંડળીમાંના એકજણે કહ્યું:—‘જળમાં રહેવું અને મધરની સાથે વેર રાખવું એ કેમ ચાલે ? તમે અગરી. તમારા વર્તમાન મેળવવાની અમને બહુજ ઇચ્છા થાય; પણ શામરાવ સાહેબે સખ્ત હુકમ કર્યો હતો કે કોમળે જવું નહિ. જો કોમળ જશે તો નોકરી ઉપરથી કાઢી મૂકવામાં આવશે. ઠીક, બાપ! અમારા જેવા ગરીબ માણસો તે હુકમની સામે કેમ થઇ શકે ?’

જોપાળરાવ હસ્યો ને બોલ્યો:—‘તમારું કહેવું ખરું છે. ગરીબ માણસોએ શ્રીમન્તોને માન આપીને ચાલવું જોઇએ, પણ શ્રીમન્તો નિષ્કારણ ગરીબોને છળ કરે, નિષ્કારણ તેમનું અપમાન કરે, નિષ્કારણ તેમની સાથે કપટાચરણ કરે તે શું મુંગે મોઢે ગરીબોએ સહન કરવું ? ગરીબ હોવું કિંવા શ્રીમન્ત હોવું એ શું કોઈના હાથમાં છે ? એ ઘટના દૈવાધિન છે માટે શ્રીમન્તોએ પ્રભાધ જમ ગરીબોને છળવા અને ગરીબોએ તે દીનતાથી સહન કરવું એ ક્યાંનો ન્યાય ? શ્રીમન્ત બળવાન હોઇ દુરાચારી હોય અને ગરીબ નિર્બળ હોઇ સદાચારી હોય તો ઇશ્વર ગરીબનેજ સહાય કરે છે. દુરાચારી શ્રીમન્તની સદાચારી ગરીબને બીતિ લાગે છે, તેનું કારણ તે ગરીબને ઇશ્વર ઉપર વિશ્વાસ નથી હોતો તેજ છે. શામરાવની

તમને જાતિ લાગે છે પણ મને કંઈ મન નથી અરે ! તેના હાથમાં શું છે ? તમને તેની તરફથી ત્રાસ થાય છે, પણ સવારમાં જો જો કુતરાથી પણ તેના દાસ જુઝા થશે !'

‘અરે ! નાચ ! !’ શામરાવ એકદમ એકદમ ઝુંપડીમાં આવીને બોલ્યો ‘માન દાસ કુતરાથી પણ જુઝા થશે ?’ જોડે જુઝું સવારમાંજ સાહેબ તપાસથી માટે આવનાર છે પછી જોઈ દેવાશે કે કોના દાસ જુઝા થાય છે !’

શામરાવ એટલું બોલી ચાલ્યો ગયો. આજ તેણે કેટલાક માણસોને ખાસ અત્રે મોકલ્યા હતા તેના હેતુ એવો હતો કે ગોપાળ પોતાની કામા માગશે; પણ આથી તેનું સમાધાન થવાને બદલે સંતાપ થયો.

શામરાવની ધમકી ખોટી નહોતી ખીજે દિવસ એક યુરોપિયન અધિકારી તપાસથી માટે આવ્યો, રિવાજ પ્રમાણે શામરાવે ઉપર ઉપરથી પોતાની સર્વ બ્યવસ્થા સાહેબને સમજાવી દીધી, અને સાહેબને ખુશી થએલો જોઈ ગોપાળરાવ વિરલ હસિયાદ કરી. સાહેબે ગોપાળરાવને બોલાવ્યો, ગોપાળ કપડાં પહેરી આવ્યો અને સમાજ કરી નમ્રપણે બોલ્યો:—‘સાહેબ ! તારા આવવાને લીધે હું ધણે બાળારી થઈ ગયો છું. મારા શરીરમાં ઉમા રહેવાની શક્તિ નથી, માટે મને નાચે બેસવાની પરવાનગી આપો,

મનુષ્યના બોલવા ઉપરથી અને તે બોલતી વખતના તેના હાવભાવ ઉપરથી ધણા વખત તેના અંતરંગની ખરી કંપના થાય છે. સાહેબ જલ્દી ચાલાક હતો, શામરાવનો ખુશામતિયો સ્વભાવ અને ગોપાળરાવ નો સ-લ સ્વભાવ તે વખતે તેના હૃદયમાં આવ્યો. સિવાય ગોપાળરાવનો શીકકા ચહેરો જોઈને તેને તેની દયા આવી તેણે પાસે પડેલા ઇંજિયેર ઉપર ગોપાળને બેસવાનું કહ્યું. શામરાવ મનમાં ને મનમાં ધણાજ બળી ગયો, પણ હવે તેના હાથમાં શું હતું ?

સાહેબે જોપાળરાવને કહ્યું—‘તમારી ઉપરનો અધિકારી તમારી વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરે છે તમારી પ્રકૃતિ જો ઉત્તર દેવા જેવી હોય તો તમે હું પૂછું તેનો જવાબ આવજો.’

‘સાહેબ ! આપે દેખાડેલી સહાનુભૂતિ માટે હું આપનો ધણે આભારી છું. મારી વિરુદ્ધ થએલી ફરિયાદ હું જાણું છું અને તેનો સરસ ઉત્તર આપવા માટે હું તૈયાર છું. મારે તે સંબંધમાં ધણું કહેવાનું છે શું આપ તે શ્રીતપણે સાંભળશો ?’

સાહેબે અનુમતિ આપી.

‘આ પરવાનગી બદલ હું આપનો આભાર માનું છું સાહેબ હું થોડો ધણે અપરાધી છું, પણ શામરાવ મારા કરતાં વધારે અપરાધી છે, એ હું સિદ્ધ કરી દેખાડીશ પ્રથમ આપ સર્વ મંજુરોને આપની આમળ બોલાવો અને હું કહું તેટલાં જણાંની ભુખાની લ્યો. પછી હું અપરાધી છું કે નહિ તેનો નિશ્ચય કરો જો હું અપરાધી હરું તો મને ફાવે તેવી શિક્ષા કરજો.’

તરતજ સર્વ મંજુરોને ત્યાં બોલાવવામાં આવ્યાં તેમાં પેલી બાઇ, તેનાં બન્ને છોકરાં અને કમળા જેવી તરૂણીઓ હતી એ કહેવાની જરૂર નથી સર્વ એકઠાં થયા પછી જોપાળરાવે સાહેબને કહ્યું—‘સાહેબ ! આ સર્વ મંજુરોને મંજુરી આપવામાં આવી છે એવો દફતરી દાખલો હોવા છતાં આમાંનાં પ્રત્યેકને એક-એ દિવસની મંજૂરીના પૈસા નથી મળ્યા એવી પણ ફરિયાદ છે.—આપ પૂછીને ખાત્રી કરો.’

શામરાવે સર્વની તરફ આંખો ઠાઠીને જોયું અને સાહેબને કહ્યું—‘હા સાહેબ ! પૂછીને ખાત્રી કરો.’ પણ શોડામાં એટલું ધંધું ક્યાં હતું ? તે એક બીજાના મોઢા સામે જોવા લાગ્યા જોપાળરાવને આશ્ચર્ય લાગ્યું કે જો આ સર્વ શામરાવથી ડરીને ખરી બીના નહિ કહેતો ? તે સર્વની તરફ જોઇને બોલ્યો—‘મંજુરો ! તમે કરો છો શા માટે ? ખરું કહેવામાં ડર શો ?’

સાહેબે કહ્યું--‘હાં ડરો મન, સચ્ચા બોલો’.

ધરતીવારે એક જણે ધૈર્ય ધરી પોતાને ત્રણ દિવસની મજૂરી કામ કરવા છતાં ત્યાં મળી એમ જણાવ્યું અને પછી તરતજ માડ-રીઆ પ્રગલ પેડે પ્રત્યેક જણે પોતપોતાની ફરિયાદો રજુ કરી. સાથે સાથે કમળા જેવી તરછીએને કામ ઉપર ન જતાં બમણી મજૂરી મળી છે એમ પણ જણાવી દીધું. ગોપાળરાવે તેવી બે ત્રણ તરછીએને આગળ બોલાવી અને સાહેબને કહ્યું--‘સાહેબ ! આ છોકરીએને આઠ આઠ દિવસ ગેરહાજર રહેવા છતાં બમણી મજૂરી મળી છે.’

સાહેબે અશ્ચર્યથી પૂછ્યું--‘તે કેવી રીતે ?’

‘સાહેબ ! તેનું કારણ આ સ્ત્રીઓનું તારણ !’

સાહેબ સર્વ સમજી ગયો. શામરાવ એક બાળુએ નીચું મોઢું રાખી કમો હતો. તેને પોતાની પાસે બોલાવી સત્ત્વ હકીકત પૂછી; પણ તે શું બોલે ?

ગોપાળરાવ આગળ બોલવા લાગ્યો--‘આ ગરીબોને પક્ષ દેવાથીજ મારે તેની સાથે વૈર થયું છે. આપણને ધધરતી કૃપાથી કાઢ મોટી પકડી મળી તે શું ગરીબોને દુઃખ દેવા માટે ? તેમનું અપમાન કરવા માટે ? ના, ના, તેમના સુખને માટેજ. અધિકારી-ઓએ પ્રજના ઉપરી તરીકે નહિ પણ પ્રજના સેવક તરીકે વર્તવું જોઈએ જેના ઉપર આપણા અધિકાર છે જેના સુખનો મામું સરળ કરવામાજ અધિકારની મદત છે. તાજાના માણસોને કચ્છી નાંખનાર અધિકારી નરરાક્ષસ મણાય છે. સાહેબ ! આ બાક તરફ અને તેનાં છે. કરાં તરફ જુઓ. તે પોતાના હકના પૈસા માં-બવા માટે આવ્યાં હતાં; તેને શમરાવે લાત મારી. આપણને આ-પણા બાળકો જેટલા પ્રિય હોય તે તેજાંજ ગરીબોને તેમનાં

બાગક પણ પ્રિય હોય છે. તો પછી આપણે તેના બાગકોનો સા
માટે તિરસ્કાર કરવો જોઈએ,

સાહેબને ગોપાળરાવનું બાપસુ પણ પ્રિય લાગ્યું. તેણે નર-
માશ્રી કહ્યું:—હિન્દુસ્થાનમાં આવીને મેં ધણા ખરા હિન્દુ જોયા
છે: પણ ગોપાળરાવ! તમે એક ખરા હિન્દુ છો. તમારા લોકો
પુશામતીયા હોય છે, પણ તમારામાં સાચા શબ્દો કહેવાની હિંમત
જેમ હું આનંદ પામું છું, તમને મિત્ર કહેવામાં મને ધણું ગૌરવ
પ્રાપ્ત થાય છે. શામરાવનો વિચાર સરકાર કરશે. વ્યક્તિ વિષયક
તમારે તેની તરફથી કંઈ ત્રાસ થયો છે શું ?

“ના, સાહેબ! વ્યક્તિ વિષયક મારે તેની સાથે કંઈ દેવ નથી”

“હીક તમે ના કહો છો પણ તમને તેની તરફથી કંઈક
ત્રાસ થયોજ હશે. છતાં હું તમારું કહેવું ખરું માનું છું. હવે
તમે એમ કરો. તમારી પ્રકૃતિ અતિશય ખરાબ થઈ છે. પ્રથમ
પોતાના શરીરને સંભાળો જે તમારું શરીર સાફ હશે તો તમારા
હાથથી તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે તમે ધણા સારા કામ કરી શકશો.
પરમેશ્વરની કૃપા હશે તો તમે ધણું સારું કાર્ય કરી શકશો, તમારા
જેવા દેશજાકોની—ગરીબોની દયા જાણુવારોઓની હિન્દુસ્થાનને
અત્યારે ખરી જરૂર છે, હિન્દમાં ગરીબ કુટુંબો ધણા છે,
તમારા જેવા સ્વયંસેવકો તેમના ઉદ્ધારને માટે પ્રયત્ન કરે તો
સબ થઈ શકે! તમારા શ્રીમંતો ગરીબો તરફ ધૃત્યાની નજરે
છે એ મહાન દેશદ્રોહ છે એ અસમાનતાનું વાતાવરણ વિ-
નાખી હિન્દના શ્રીમંત અંગ્રેસોએ સરકાર અને પ્રજા વચ્ચે
નુશૂતિ વધારવી જોઈએ,”

સાહેબે ગોપાળરાવ સાથે હસ્તધુનન કરી સર્પને લાંથી જ
ર ન આપી. મજૂરો શામરાવ જેવા યમદુત તરફ નિરસ
દૃષ્ટિએ જોતા અને ગોપાળરાવ જેવા દેવદૂતનાં વખાણ કરતા
વિદાય થઈ પોતપોતાને કાઠો વળગ્યા.

